

Олексій Сокирко

«ПАНОВЕ ЖОВНІРИ»: ФОРМУВАННЯ Й РОЗВИТОК ЖОЛДАЦЬКИХ ГРОМАД КІНЦЯ XVII—XVIII століття

В історичній літературі скасування інституту гетьманської влади, яке припало на осінь 1764 р., традиційно коментується хіба як крах персональної кар'єри Кирила Розумовського, або ж один з останніх актів загибелі козацької політичної автономії. Історики лаконічно пояснюють його причини й наслідки, намагаючись швидше перейти до яскравіших і вдячніших з драматургічного погляду сюжетів вітчизняної історії – ліквідації Запорозької Січі, реформування козацьких полків, судочинства тощо. Здається, лише автор «Історії Русів» спромігся ескізно передати щемливий настрій того моменту, описавши у своєму творі, як «внесені тогда же донесения ко двору от обер-комендантов малороссийских, внутренних и пограничных городов, о необыкновенных собраниях и движениях чинов здешних, подозреваемых в неизвестном им намерении, и что, для предосторожности, приведены ими в движение войска, состояющие в Малороссии, и поднята на батареи артиллерия в крепостях». Про висвітлення ж наслідків ліквідації гетьманства годі й говорити. Ми й досі не знаємо, що думали/писали/говорили про це мешканці Малоросії чи на який спосіб реагували (якщо взагалі реагували).

Якою б тихою і малопомітною не виявилася ця подія, її сліди оприявнилися вже за кілька десятиліть в тугому клубку суперечностей поміж «гетьманським» та «імперським». Як показали роботи Зенона Когута, лінії конфліктів цих двох різних світів зосередилися, головним чином, у соціальній сфері, коли при конвертації до загальноімперської соціальної піраміди потрапили під загрозу станові привілеї старшини і козацтва. Насправді, перші подібного роду виступи в обороні власних прав і вольностей не забарилися одразу ж по ліквідації гетьманства, хоча й не були настільки масовими та патріотично забарвленими, як змагання українського дворянства й шляхти.

Окрім цих традиційних речників автономізму, свій привілейований статус і окремішність ревно виборювали й представники інших нешляхетних військово-служилих груп, якими так рясно вродив за свою історію козацький гетьманат – стрільців, бобровників, компанійців, палубничих, артилерійських служителів. Про один із таких показових конфліктів, фігурантами

якого виявилися нова російська влада в особі президента Малоросійської колегії Петра Рум'янцева та вояки привілейованих караульних жолдацьких рот, що стався практично одразу по ліквідації гетьманства, і піде мова далі.

Вогнище конфлікту визріло вже навесні 1765 р. Суворому президентові Малоросійської колегії Петру Рум'янцеву – кадровому військовому, зрощеному на уявленнях про солдата як про «механизм, артикулом предусмотренный» – виявилися не до вподоби часті ухиляння жолдаків від служби. У лютому 1765 р. у 2-й жолдацькій роті стався конфлікт між черговим офіцером поручником Левицьким, що розподіляв караули, й прапорщиком Орловським, котрий відмовився замінити поза чергою на «гобвахте» хворого прапорщика Троцину¹. Спостерігаючи з прискіпливим невдоволенням за цими буденними, з погляду ще недавнього минулого непорозуміннями, нова влада почала заводити в службовому побуті жолдаків жорсткий порядок: 1 червня 1765 р. імператорським указом генеральній старшині було наказано підготувати до огляду в Глухові «состоящие здесь жолдацкие роты и надворную компанейскую хорунгу, собрав изо всех мест всех чинов осмотреть, нет ли из них таких, кои только имя служивших носят, и число рот составляют, а в прочем ни к чему не способны, также в ружье, в мундире и аммуниции в какой прочности состоят, и какую они службу отправляют, или некоторые и совсем празды находятся». Бригадиру Платону Мещерському, котрий мав ревізувати колишні надвірні війська, також наказувалося «и в жолдацкое село съездить и их образ жития и имущества досмотреть и сообразить с тем, имеют ли они достаток себя содержать»². Тим часом невдоволені «введением их в излишнее регулярство» жолдаки почали подавати масові рапорти про відставку. Лише за три місяці (з серпня по жовтень) генеральна військова канцелярія була буквально засипана подібними зверненнями, які, покликаючись на традиційні причини для подібного роду суплік – «старость и дряхлость», «крайнее убожество и одиночество», хором заявляли про небажання служити й благали абшиту³.

Терпець Рум'янцеву урвався після втечі з-під варті трьох польських драгунів-дезертирів, яких пильнували безталанні жолдаки. 4 грудня 1765 р. частина 1-ї роти, обурена покаранням своїх товаришів, вислала до президента Малоросійської колегії депутатів, котрі «хотели спрашивать, какую оне службу впредь исправлять будут, объявляя, что оне в регулярной вовсе быть не хотят, а желают так, как их деды служили волю, однакож ни один из них подлинно не знает, какая в то время служба была»⁴. Навряд чи можна погодитися зі слідством, яке згодом з'ясувало, що цей виступ був стихійним.

¹ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАУК). Ф. 51, оп. 3, спр. 20155, арк. 2–2 зв.

² Там само. Ф. 51, оп. 3, спр. 20157, арк. 2–2 зв.

³ Там само. Ф. 51, оп. 3, спр. 20151, арк. 2–7.

⁴ Два документа о состоянии малороссийского козачества в половине 18 ст. // Киевская старина. 1882. № 10. С. 129.

Швидше за все, він став наслідком зростаючого невдоволення ламанням традиційних «прав і вольностей», котре накопичувалося у попередні місяці урядування Рум'янцева. Так, напередодні маніфестації деякі жовніри «перед афіцерами своїми чинили ослушание, и амуницию, данную им, прочь от себя бросали»⁵. Показово, що з вимогами рядових виявила солідарність і частина старшин. Під час слідства поручник 1-ї роти Микита Базилевич зізнався в тому, що «когда первой роты желдаки собрались в селе Жолдаках к дьячку, где и он Базылевич обще с сержантом Бартком случился, и им желдакам сказывал поступать в том, как сами схотят»⁶.

Розправа над збунтованою гетьманською гвардією була коротка. Вже в середині грудня керуючий слідством бригадир Мещерський рапортував Рум'янцеву, що, попри непохитність жолдаків, котрі «так заупрямились, что никаво ни между себя, ни с протчих зачинщиков непоказали», четверо з бунтівників «принося чистосердечное раскаяние, ... просили о помиловании» й були зараховані знов на службу. Решту ж – 34 особи – «при собрании показанной фузилерной роты по наказании плетми для употребления в городовую работу в здешний острог отдано»⁷. Капітана 1-ї роти Петра Бубличенка, поручника Микиту Базилевича, сержантів Якова Стеценка, Романа Облавана, Івана Бартка та ще 5 жолдаків, «как незнающих никакова военнова порятка, в рассуждении, что если б они были сведущи, то конечно и подчиненнии их до такой подлости и дерзновенний неслыханных доведены и допущены не были», віддали під військовий суд.

Подальше існування жолдацьких команд у попередньому вигляді Рум'янцев вважав непотрібним і обтяжливим для скарбу. Після заколоту обидві роти було розкасовано, вибракувано з них старих, німецьких і неохочих до служби солдатів, а з залишків сформовано одну фузилерну роту по штату польового мушкетерського полку, котра, подібно до аналогічної Сенатської роти й рот при губернських правліннях, мала нести караульно-вартову службу «при коллегии, архиве, генеральном суде, скарбовой и щетной комиссиям». Командиром нової роти, в складі якої відтепер перебувало 134 чоловіки, став колишній жолдацький капітан Іван Пулчевський⁸. Зайві мундирні речі, а також амуніцію і прапори з символікою колишнього жолдацького патрона – гетьмана Розумовського – було навечно здано до Глухівського цейхгаузу.

Як могло дійти до такого мало не відкритого заколоту, та ще й під боком всевладної Малоросійської колегії? Спробуємо уважніше придивитися до самих жолдаків. Історія жолдацьких формувань ніколи не цікавила дослідників військової історії Гетьманщини: за трохи більше ніж півстолітню свою історію ці підрозділи не встигли взяти участі в жодній військовій виправі, ба більше – зробити бодай один постріл не на парадах і урочистостях, а на

⁵ ЦДІАУК. Ф. 246, оп. 2, спр. 3, арк. 3 зв.

⁶ Там само.

⁷ Там само. Арк. 3–4.

⁸ Там само. Арк. 1, 4, 5–6 зв., 9 зв. – 10.

справжньому бойовищі. Утім, їхня історія є, без сумніву, вельми показовою як приклад того, в який спосіб народжувалися й еволюціонували дрібні військово-службові групи в Гетьманщині з їхніми правами, цінностями, корпоративною свідомістю.

Назва «жолдак» походить від польського слова «żołd» – плата за службу, яке, своєю чергою, є запозиченням з синонімічного чеського «žold». До слов'янських мов це слово, найімовірніше, потрапило з пізньосередньовічної італійської, де «soldo», «soldino» було назвою дрібної монети, якою сплачували жалування тамтешнім найманцям-кондотьєрам. З XV ст. для цієї різношерстої та авантюристичної братії військових заробітчани з'являється й власна назва, що підкреслювала їхню хтивість до soldo – солдати. На сході й в центрі Європи через німецьке, чеське та польське посередництво термін трансформувався в «жовнір», «жолнер», «żołnerz» або «żołdak», вживаючись на позначення найманих вояків, що служили за плату (жолд). В українській військовій лексиці це слово поступово вийшло з ужитку після Козацької революції, лише зрідка застосовуючись до гетьманських найманців – сердюків та компанійців⁹.

На першу згадку про жовнірів-жолдаків у гетьманаті натрапляємо в статейному списку царського посланця Феофіла Бобровича під час його відвідин ставки Андрія Дорошенка в Гадячі в січні 1669 р. Залишений старшим братом – гетьманом Петром Дорошенком – наказним над частиною лівобережних полків, Андрій почувався тут не досить впевнено, про що свідчив Бобрович, описуючи, зокрема, й підвищені заходи безпеки: «а караул денно и ночью в сенех жолдаков по дванадцати человек, да около избы по пяти человек козаков по вся ночи, да плечавые крепкие сторожи»¹⁰. Перебуваючи під загрозою нападу московських військ і відчуваючи недоброзичливість місцевої старшини, Дорошенко зізнавався царському посланцеві, «что де я и сам боюся, и без жолдаков без двух и без трех десятков, где не позовут на честь, нигде не ходит»¹¹. Уривчастість згадки не дає шансу з'ясувати, чи були ці вояки особистими охоронцями наказного гетьмана, входячи таким чином до складу його почту, а чи вартою, найнятою виключно на час резидування в місті. Цікаво, що того ж дня, як Бобрович відвідав гетьманський двір, Дорошенко посварився з гадяцьким отаманом Юхимом Вечіркою та старшиною, наказавши «жолдаков атаманиных сажать и ковать на пушки»¹². Важливим, однак, видається те, що ця охорона на той час налічувала кілька десятків осіб і виконувала функції, котрі за деякий час стануть основою жолдацької служби – тримала варту й караули.

⁹ ЦДДАУК. Ф. 53, оп. 2, спр. 153, арк. 13.

¹⁰ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. СПб., 1875. Т. 8. С. 27–28.

¹¹ Там само. С. 28.

¹² Там само. С. 31. Перелік гадяцької старшини, серед якої можна ідентифікувати перших жолдацьких командирів див.: Там само. С. 36.

Жодних інших даних про жолдацькі формування аж до початку XVIII ст. джерела не повідомляють. З цієї причини дуже важко з'ясувати, коли вони розпочинають своє перманентне існування як караульний підрозділ при гетьманському дворі та «генеральних» установах столиці. Вперше родовід жолдацької служби був озвучений у спеціальній доповіді Павла Полуботка до Сенату в 1722 р., укладеній з приводу витрат на неї. Першопочатки жолдаків ховаються в її тексті за традиційною формулою «за прежде бывших гетманов», згадуючи, втім, точне число команди, починаючи тільки з гетьманування Мазепи¹³. Ця деталь, на нашу думку, є опосередкованим свідченням, що саме за його регіментарства відбувається виокремлення спеціального підрозділу для караульної служби.

Подібні функції, окрім жолдаків, традиційно виконували підрозділи надвірного війська – піші та кінні наймані хоругви, котрі не тільки охороняли гетьманське подвір'я, але й супроводжували ясновельможного в усіх позаміських виправах – походах, посольствах, поїздках тощо. Від Хмельниччини й до «Руїни» включно надвірні підрозділи склалися як з кавалерії, так і з піхоти, що робило їх придатними і для мобільної, і для стаціонарної служби. В особливих випадках до охорони гетьманів залучалися й наймані полки. Так, навесні 1672 р. Дем'ян Многогрішний, який не довіряв стрільцям батуринської залози, підозрюючи їх у змові зі старшинською опозицією, замінив їх охочепіхотним полком Петра Ворошила¹⁴. За гетьманування Івана Самойловича маємо також згадки про охорону його двору в Батурині пішими сердюками, що вказує на поступове відсепарування функцій збройного почту (надвірних хоругв) від власне варті (сторожів, караульних)¹⁵.

Близькими аналогами надвірного війська володарів Східної Європи були чисельні й пишні вбрані лейб-гвардії монархів Західної Європи. Взірцем організації та вишуканості зовнішнього вигляду гвардії XVIII ст., який намагалися наслідувати сусіди, була військова свита французьких королів. Вона поділялася на дві різновеликі групи гвардійських частин – Внутрішню гвардію Лувра (*Garde du dedans du Louvre*) та Зовнішню гвардію Лувра (*Garde du dehors du Louvre*), кожна з яких мала свою службову спеціалізацію, старшинство й цілу низку персональних привілеїв. Певна подібність із жолдацькою командою вгадується в роті 50 «привратників» (*garde de porte*) і особливій «швейцарській сотні» (*les cent-suissees*), котрі несли денну варту біля головних дверей королівських апартаментів¹⁶. Увечері на постах її змінювали роти шотландської Лейб-гвардії, що вартували до ранку. Солдати й офіцери фран-

¹³ Національна бібліотека України ім. В. Вернадського НАНУ. Інститут рукопису (далі – НБУВ. ІР.). Ф. 1, спр. 55022, арк. 131.

¹⁴ Сокирко О.Г. Українські найманці: (Охотницьке військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1672 рр.). К., 1998. С. 28–29.

¹⁵ Літопис Самовидця. К., 1971. С. 145.

¹⁶ Функен Ф. Европа 18 век: Франция: королевская свита и пехота. Великобритания и Пруссия: пехота / Пер. с франц. М., 2003. С. 10–13.

цузької гвардії, в залежності від родовідної того підрозділу, в якому вони служили, користувалися масою переваг і преференцій, чимало з яких були даниною середньовічним традиціям. Так, на церемоніях особливого роду, наприклад, коронаціях або весіллях короля, поруч із монархом мали право знаходитися лише солдати елітного підрозділу «Гарде де ла манш». Полк Французької гвардії користувався пріоритетом при виборі житла в гарнізонах і навіть позиції на полі бою (!), а його офіцери, подібно до дружинників каролінгських часів, харчувалися за одним столом з королем¹⁷.

У гвардіях Польської Корони та Великого князівства Литовського, котрі могли виступати потенційними взірцями для козацького гетьманату, подібної вузької спеціалізації не існувало. Обмежені в своїх владних і фінансових можливостях королі не могли тримати при собі великих збройних почтів. Кістяк гвардії складала т. зв. «прибічні» частини, котрі утримувалися коштом двірцевих видатків. У 1649–1655 рр. як їхнє доповнення постала «компутова» гвардія, фінансована державним скарбом. Король вважався її шефом, а справжнім командувачем був великий коронний гетьман¹⁸. До кінця XVII ст. двір і резиденції королів охоронялися обома гвардіями аж до утвердження на престолі Августа II, який послуговувався почтами Полку пішої коронної гвардії та Полку кінної коронної гвардії. Перший з цих полків тримав караули на зовнішніх входах до королівського палацу й замку. Крім того, з нього виряджались окремі команди для «асистенції» при Коронному Трибуналові в Любліні, трибуналах в Радомі та Пйотркові¹⁹. Полк кінної гвардії (т. зв. «*mirowscy*» – від прізвища шефа полку генерала Вільгельма Мієра) охороняв передпокої королівського палацу, усі зовнішні входи до нього, а також супроводжував монарха в поїздках до сенату, сейму й частково поза столицею²⁰. Певний час, коли королі з саксонської династії оточили себе власними драбантами, привезеними з Дрездену, «міровчики» перебували в столиці практично без служби. За Августа III більшість саксонських військ було виведено з Польщі, тож кінна гвардія знов повернула собі найпочесніші караули – біля апартаментів, залу й королівського трону²¹. Окрім цих двох частин існували ще й спеціальні караульні підрозділи при інших регіментарях – дві яничарські й три угорські (гайдуцькі) хоругви (роти). Перші дві з них асистували відповідно великим гетьманам коронним та литовським; дві угорські

¹⁷ Там само. С. 12, 28.

¹⁸ *Nagielski M.* Liczebność i organizacja gwardii przyboćnej i komputowej za ostatniego Wazy (1648–1668). Warszawa, 1989.

¹⁹ *Kitowicz J.* Opis obyczajów za panowania Augusta III. Warszawa, 2003. S. 188–194.

²⁰ У виїздах на полювання гвардійський почт супроводжував короля лише за чверть милі, повертаючись після цього до Варшави: неповоротким першеронам гвардійців було важко встигнути за мисливським кортежем. Безпекою ж короля надалі мав опікуватися загін надвірних уланів полку Адама Броніковського, котрі перебирали естафету у гвардійців.

²¹ *Kitowicz J.* Op. cit. S. 194–198.

²² *Ibid.* S. 198–201.

– польним гетьманам, а третя – великому маршалку коронному, відправляючи при ньому ще й поліційні функції²².

Сказати важко, в який саме спосіб приклади військового облаштування дворів європейських монархів могли вплинути на формування спеціалізованої гетьманської варти в Україні. Очевидним є лише те, що виокремлення жолдаків у самостійний підрозділ було наслідком подальшої еволюції гетьманського двору, який за каденції Мазепи взурувався на королівський двір у Варшаві з притаманним йому дробленням функцій між двірськими службами, їхньою спеціалізацією й кількісним збільшенням (не варто забувати, що майбутній гетьман починав свою службу пажем при Яні II Казимірі)²³. Чисельність жолдацької команди відтоді тісно залежала від смаків і уподобань ясновельможних, котрі пильно дбали про пишність і репрезентативність свого почту. Так, при Мазепі вона складалася з 80 осіб на чолі з отаманом; при Скоропадському кількість жовнірів поступово скорочується, очевидно, через брак фінансів, спочатку до 50, а згодом до 30 осіб²⁴.

Згадана нами доповідь Полуботка вперше подає відомості й про характер жолдацької служби: «за прежде бывших гетманов опроч частных служителей их гетманских были в услугах дому их же жолдаки на стороне мешкающие, которые помесячно приездачи переменою в дворе гетманском варту отбывали и до всяких недалеких посылок тут же в городе или в самом дворе одправуемых употребляемы были вместо жолнеров»²⁵. Пов'язаність у такий спосіб із гетьманською службою невдовзі поставила саме існування жолдаків під величезний знак питання. Як відомо, після смерті Скоропадського й заснування Малоросійської колегії справа виборів нового гетьмана була залишена «до воли его императорского величества». Позбавлені протегування свого колишнього патрона і не набувши нового, жолдаки в цій ситуації опинилися в ролі зайвих слуг, що по суті нікому не належали. Вже у жовтні 1722 р. колегія заявила чернігівському полковнику Полуботку, котрий виконував обов'язки управителя Гетьманщини, що на відміну від сердюків і компанійців, які несуть караули, посильну й форпостну службу, жолдакам «во услужбе быть не у кого», тому й жалування їм сплачувати теж не слід²⁶. Полуботок звернувся за вказівками до Сенату, але ми не знаємо, чи вдалося йому полагодити справу.

Відродження жолдацької служби в її колишніх формах відбулося вже за нового господаря Гетьманщини Данила Апостола. Облаштовуючи свій двір, новопоставлений гетьман збільшив штат команди до 60 осіб, перетворивши

²³ На жаль, у вітчизняній історіографії проблематика гетьманського двору та його функцій зовсім не розроблена, обмежуючись лише поодинокими згадками: *Дядиченко В.А.* Вказ. праця. С. 129–132; *Павленко С.* Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. К., 2004. С. 200–205.

²⁴ НБУВ. ІР. Ф. 1, спр. 55022, арк. 131.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само. Ф. 1, спр. 54482 (Лаз 31), арк. 64.

її на окрему роту на чолі з капітаном. 5 листопада 1731 р. з Генеральної військової канцелярії командир роти капітану Андрію Неgefелю було надіслано гетьманський указ та інструкцію, яка стала фактично першим писаним регламентом жолдацької служби²⁷. Всі питання комплектування, поточного поповнення, управління, фінансування, забезпечення та використання роти вирішував особисто гетьман, віддаючи їх через Генеральну військову канцелярію. Жолдацькому капітану належало підтримувати у своєму підрозділі належний порядок і дисципліну, до того ж і «самого себе содержать трезвенно, и по посылаемым от нас указам надлежащее чинить исполнение». Жолдацькі караули до рейментарського двору мали надсилатися по черзі, а капітану наказувалося: «если которий жолдакъ по своем преступлении подлеглий будет вине[н], того по важности дела наказовать без жадних накладовъ и взятковъ»²⁸.

У черговий раз залишившись без служби після смерті Апостола, жолдаки, однак, не були кинуті напризволяще. Правління Генеральної військової канцелярії, яка займалася поточним управлінням ротою, вирішило залучити жолдаків для караулів у власних присутствіях та інших «генеральних» установах столиці. Щоправда, нова менш престижна служба, судячи з усього, не припала жолдакам до серця, котрі й до того відбували її, «не входя в излишнее регулярство». Стурбоване недисциплінованістю караульних і загальним безладом, який коївся в канцеляріях і конторах, правління ГВК у вересні 1737 р. суворо наказало виряджати на службу «жолдаковъ в исправности лутшихъ и тую должность по настоящому исправлять могущихъ переменно по две недели, и кто с нихъ жолдаковъ к тому определенъ будет, тому при выше показанной канторе иметь всегдашное смотрение, чтобъ непременно содержана была, и еженеденно чисто пометена»²⁹. Окрім цього, жолдацький отаман мусив стежити за тим, щоб у приміщенні присутствій не вешталися сторонні особи, канцелярські столи були вкриті регламентним червоним сукном, а в чорнильницях завжди був атрамент. Поважна персона жолдака, вдягнена в «барву» – лівреїний одяг – була першим, що бачив прохач-чолобитник, перш ніж потрапити всередину канцелярського присутствія. Відвідувачі мусили обов'язково «поклонитися» караульному копієчкою, а далекоглядніші з них, що вчащали до генеральних установ, особливо до Генерального військового суду (далі – ГВК), завойовували «респект» жолдаків ще й підношенням калачів і «баранок»³⁰.

Порядок служби караульних жовнірів і надалі рідко коли вдовольняв ГВК. Викликала нарікання сезонність служби жолдаків, які з'являлися в столиці почергово, з нехиттю приїжджаючи зі своїх слобід, де домашнє господарство

²⁷ Там само. Ф. 1, спр. 51207, арк. 47; спр. 51208, арк. 48.

²⁸ Там само. Ф. 1, спр. 51208, арк. 48.

²⁹ ЦДІАУК. Ф. 51, оп. 3, спр. 6139, арк. 3–3 зв.

³⁰ НБУВ. ІР. Ф. 1, спр. 53993, арк. 52 зв., 53 зв.

доводилося кидати на дружин і свояків, а також хронічна некомплектність штатів роти, яку через брак коштів і організаційні труднощі поповнювали нерегулярно.

При всіх своїх мінусах, які мав жолдацький «обряд служби», рота все ж таки справлялася зі своїми прямими завданнями, що засвідчила, наприклад глухівська пожежа у травні 1748 р. Полум'я завдало нищівної шкоди не тільки «партикулярной» дерев'яній забудові гетьманської столиці, але й державним установам, де зберігалися важливі документи, матеріальні цінності тощо. У перші ж години пожежі глухівське городове правління оточило жолдацькою вартою всі більш-менш важливі владні установи, особливу цінність серед яких складав архів ГВК, частина якого («перебранные дела... в книги введенные и по номерам и по годам снаряженные») знаходилася в кам'яній дзвіниці Михайлівської церкви³¹. Виняток становило поточне діловодство, нерозібрані папери, а також справи, видані з архіву в канцелярію «для справок и переписок», що частково зберігалися безпосередньо в канцелярському присутствії, котре резидувало в будинку бунчукового товарища Піроцького, та «особливо в деревяной избе». З приміщення канцелярії «начальствующему» над архівом військовому товаришу Кондзеровському й іншим канцеляристам вдалося витягти скрині з імператорськими грамотами й під караулом жолдаків перенести їх у дім генерального осавула Валькевича. Після пожежі архів було ще раз упорядковано й складено нові реєстри ушкоджених і неушкоджених справ³². Жолдаки брали участь у гасінні пожежі, охороні майна й інших канцелярій та установ.

За якийсь десяток років вартова й караульна спеціалізація роти стала її основним призначенням, без якої не давала собі ради жодна вища установа гетьманату. В лютому 1752 р. Генеральна скарбова канцелярія просила ГВК не присилати для охорони присутствія виборних козаків Глухівської сотні через їх непривичаєність до такої служби. Тоді ж генеральний підскарбій вимагав, щоб козацька варта відбувала службу при канцелярії лише у супроводі жолдацьких отаманів. Стратегічно ж важливі пости «при погребі анастасиевской церкви, где содержится денежная казна», мали бути обсажені виключно жолдацькими караулами³³.

Жолдацьке утримання, яке складалося з грошового жалування, продуктових «дач» і одягу, сплачувалося військовим скарбом за рахунок зборів з гетьманських маєтностей. Власне грошові виплати становили порівняно невелику його частку, яка видавалася з переборами, а її збільшення не відповідало

³¹ Романовський В. Нариси з архівознавства: Історія архівної справи на Україні та принципи порядкування в архівах. Харків, 1927. С. 73; Швидько А.К. Источники по истории городских поселений Левобережной Украины в отечественных архивохранилищах (вторая половина 17 – середина 18 ст.). Днепропетровск, 1986. С. 13.

³² Романовський В. До історії архівних фондів старої Гетьманщини // Архівна справа. 1927. Кн. 2/3. С. 57–62.

³³ ЦДІАУК. Ф. 269, оп. 1, спр. 2162, арк. 2–3.

зростанню цін. Ставки старшинського жалування встановлювалися за індивідуальними мірками, тоді як зарплатня жовнірів дорівнювала жалуванню рядових найманих полків. Виплати жовнірам хоч і не були значними, але сягали пересічної платні козацьких сотенних осавулів, що, без сумніву, підкреслювало їхній високий службовий статус³⁴. Протягом першої третини XVIII ст. жалування командира роти зросло з 4 до 86 руб., а рядового – з 2 до 4 руб. на рік, до яких долучалися ще й «мундирні» гроші – відповідно по 4 і 3 руб. щорічно³⁵.

Істотне підвищення жалування відбулося після масштабної реорганізації жолдацької служби за Кирила Розумовського. Як видно зі штатного розпису 1763 р., особливо високі оклади, збільшені майже учетверо порівняно з попередніми часами, діставали старшини та підстаршини. Достатньо сказати, що річний оклад жолдацького капітана перевищував жалування навіть полкових обозних (воно на середину століття становило 150 руб.³⁶), які посідали в старшинській ієрархії наступну сходинку після полковників. Вийшовши у відставку, капітани діставали особливу гетьманську пенсію у 100 руб. щорічно³⁷.

Втім, видатки скарбу на жолдацькі формування не обмежувалися лише жалуванням, поширюючись на обмундирування, амуніцію, зброю, боєприпаси та інші витрати. Окрім грошового утримання, жолдаки певний час діставали ще й продуктове, поки його не було конвертовано у грошові «порції». Обсяг продуктових «дач» для рядових, котрі склалися зазвичай з борошна, протягом першої чверті XVIII ст. коливався від 12 осмачок до 12 четвериків. Старшини одержували хлібну пайку в подвійному обсязі³⁸. Витрати на утримання жолдаків наочно демонстрували зростання вартості церемоніальних репрезентацій влади: у період з 1731 по 1763 рр. фінансування жолдацької служби зросло з 535 до 11 079 руб. на рік³⁹.

Справжній розквіт жолдацької служби припав на роки правління останнього гетьмана Кирила Розумовського, який трактував це формування, перш за все, як церемоніальне військо, а не допоміжний підрозділ при столичних канцеляріях. Жолдаки мали стати почесною вартою, посівши чільне місце серед гвардії рейментарського двору, котрий, за влучним зауваженням А. Васильчикова, був «миниатюрной копией со двора петербургского». Ревізія жолдацької роти, проведена у березні 1752 р., виявила, однак, її малу

³⁴ Пор. ставки жалування козацьких сотенних осавулів і хорунжих та рядових жолдаків у 40-х рр. 18 ст.: Російський державний військово-історичний архів (далі – РДВІА). Ф. 44, оп. 1, спр. 1, арк. 6 зв.

³⁵ НБУВ. ІР. Ф. 1, спр. 55022, арк. 131; Російський державний архів давніх актів у м. Москва (далі – РДАДА). Ф. 248, оп. 7, кн. 398, арк. 443.

³⁶ *Апанович О.М.* Збройні сили України першої половини 18 ст. К., 1969. С. 93.

³⁷ ЦДІАУК. Ф. 269, оп. 1, спр. 4023, арк. 2 зв.

³⁸ НБУВ. ІР. Ф. 1, спр. 55022, арк. 131; РДАДА. Ф. 248, оп. 7, кн. 398, арк. 443.

³⁹ РДАДА. Ф. 248, оп. 7, кн. 398, арк. 445; ЦДІАК України. Ф. 51, оп. 3, спр. 4253, арк. 15; спр. 11813, арк. 12 зв.; ф. 269, оп. 1, спр. 4111, арк. 11 зв.

придатність для цієї ролі: з 62 осіб, котрі рахувалися у компуті, 2 були людьми похилого віку, 1 – з ушкодженою рукою, 10 – малорослих, 9 – козацьких підсусідків, «желающих служити», а також 29 дітей жоддаків, «в службе не-состоящих»⁴⁰. Гетьман розпорядився вибракувати непридатних до служби й сформувати жолдацьку команду, що складатиметься з двох рот, загальною чисельністю в 200 осіб. За новими штатами рота мала складатися з капітана, 2 ротних і 4 вартових отаманів, писаря, 2 барабанщиків і 90 рядових. Навесні 1753 р. доукомплектація старих і формування нових підрозділів були завершені; новонабраних жолдаків привели до присяги⁴¹. Командирами рот було призначено в 1-й («старій») роті капітана Федора Вільчика, а в 2-й («новонабраной») капітана Габрієля (Гаврила) Гаузуна⁴². Частина жолдаків продовжувала нести почергову службу при канцеляріях, решта ж вартувала при гетьманській ставці й супроводжувала Розумовського в подорожах.

Розбудова двірського життя й плани облаштування батуринової резиденції спричинили чергову реорганізацію жолдацьких рот, яким у липні 1763 р. було присвоєно нові штати. Тож кожен підрозділ мав складатися з капітана, поручника*, прапорщика, підпрапорщика, писаря, каптенармуса, фур'єра, цирюльника, слюсара, 3 сержантів, 4 капралів, 2 барабанщиків, 2 флейтистів і 120 жолдаків⁴³. Капітани й управитель гетьманського двору – генеральний підскарбій Василь Гудович – дістали ордери з інструкціями про новий порядок служби. Відтепер жолдацькі караули мали змінюватися щодвотижні, «наряжаясь» в будинок гетьмана (капітан з прапорщиком і 60 жовнірами), ГВК (поручник і 60 жовнірів), Генеральний військовий суд, Генеральну скарбову канцелярію, будинок присутствія генеральних старшин (скрізь по 2 жовніри)⁴⁴. Окрім цього, під час перебування ясновельможного в Санкт-Петербурзі й Москві на виїздах, балах, полюваннях та придворних урочистостях його конвоювала зведена команда гайдуків, музикантів, скороходів, компанійців надвірної хоругви, до складу якої входило 12 жолдаків на чолі з поручником, капралом і барабанщиком, вбраних «в немецкое платье»⁴⁵.

Вершини витонченості й куртуазності тодішнього військового церемоніалу, який гетьман спостерігав на парадах і маневрах у Петербурзі, а згодом під час муштрових вправ Голштинського корпусу, змушували його подбати і про стройовий вишкіл своїх жолдаків. Оразу ж після доукомплектування підрозділів, новобранців і старих жолдаків заходилися «экзерцировать в воинских артикулах»⁴⁶, а за кілька років спеціальний гетьманський ордер припи-

⁴⁰ ЦДІАУК. Ф. 269, оп. 1, спр. 855, арк. 7–7 зв., 8–8 зв.

⁴¹ ЦДІАУК. Ф. 51, оп. 3, спр. 11315, арк. 2–2 зв., 5–6; ф. 269, оп. 1, спр. 1054, арк. 2. Реєстр «новонабраной» роти див.: НБУВ. ІР. Ф. 1, спр. 51211, арк. 52–53 зв.

⁴² ЦДІАУК. Ф. 51, оп. 3, спр. 20142, арк. 2; ф. 269, оп. 1, спр. 671, арк. 2–4.

* згодом було додано чин підпоручника.

⁴³ ЦДІАУК. Ф. 269, оп. 1, спр. 4111, арк. 4–4 зв.

⁴⁴ Там само. Арк. 12 зв.

⁴⁵ Там само. Ф. 269, оп. 1, спр. 3997, арк. 2.

⁴⁶ Там само. Ф. 269, оп. 1, спр. 668, арк. 4.

сував вербувати в роти «бывших в голштинской службе ундер-афицеров и рядових, ... знающих довольно военную регулу»⁴⁷.

Як і личило гетьманським військам, які перебували на утриманні скарбу, жолдаки мали одноманітний одяг – «барву», котрий видавався їм як частина жалування. Найраніші згадки про нього, що є в нашому розпорядженні, відносяться до часу правління Скоропадського. Зокрема, жолдацькому отаману крім грошової плати належав «кунтуш тузинкового сукна, (да) кафтан киндяковий», а рядовим – «по габяному беляку»⁴⁸. Більшість жолдаків, таким чином, вдягалася на кшталт сердюцької піхоти, котра так само діставала «барву» у вигляді сукняних каптанів або жупанів, що кроїлися з довізного турецького сукна білого кольору – габи. Протягом 20–40-х рр. XVIII ст. барва лишалася малоуніфікованим одягом – одноманітним у ній був здебільшого верхній одяг, який шився хоч і за різними фасонами, однак з однакової матерії, але вже за гетьманування Апостола трапляються перші згадки про жолдацький «мундир». Він вдягався в особливо урочистих випадках і своїми основними елементами нагадував «мундирне плаття» виборних козаків: синій кунтуш з червоним коміром і «вильотами», червона черкеска, шапка з червоним верхом і хутряною околицею – чорною в рядових і білою в старшин. Усі жолдаки взувалися в однакові червоні чоботи козлиної шкіри⁴⁹. Такий мундир жолдаки мали носити «чрез два года, з бережением, и то когда бывают в Глухове при содержании караулов»⁵⁰. Невдовзі, реорганізуючи надвірну хоругву та жолдацькі роти у справжню гетьманську гвардію, яку було б не соромно продемонструвати перед петербурзькими вельможами, Кирило Розумовський вирішив розпрощатися з милим його серцю, але дещо провінційним «національним» стилем, замінивши його на німецькі стандарти. До цього рішення спонукав і загалом невтішний стан обмундирування жолдаків, котрі, за свідченням старшин, геть пообносилися, а деякі відбувають караули «в собственном их мужичом платье, в старых свитах и нагольных драных шубах, в такой гнусности, что и смотреть на них дурно»⁵¹. 1760 р. генеральному підскарбію Василю Гудовичу було велено умундирувати «в немецкое платье» перші сто жолдаків з капралом і барабанщиком, котрі мали нести службу при гетьманській персоні (потім їх число зменшили до 12)⁵². Оскільки ця забава виявилася досить витратною, жолдаків вирішили перевдягати поступово, так що частина з них продовжувала носити одяг «по прежнему мало-росийскому обычаю»⁵³.

⁴⁷ Там само. Ф. 269, оп. 1, спр. 3824, арк. 4 зв.

⁴⁸ НБУВ. ІР. Ф. 1, спр. 55022, арк. 131.

⁴⁹ ЦДІАУК. Ф. 108, оп. 2, спр. 530, арк. 1а.

⁵⁰ Там само. Ф. 51, оп. 3, спр. 12104, арк. 3.

⁵¹ Там само. Ф. 269, оп. 1, спр. 3824, арк. 2.

⁵² Там само. Ф. 269, оп. 1, спр. 3997, арк. 2.

⁵³ Детальніше про нову жолдацьку форму див: ЦДІАУК. Ф. 269, оп. 1, спр. 3824, арк. 2 зв.; спр. 3985, арк. 3–3 зв., 4; спр. 3997, арк. 2 зв. – 3; спр. 4002, арк. 2–2 зв.; спр. 4111, арк. 3–6 зв.

Окрім яскравих синьо-червоних мундирів, жолдацькі роти мали й колективні відзнаки – прапори. У 1751 р. у ГВК дебатовалося питання про колір жолдацьких «значків», один з яких мав бути білого, а інший – блакитного кольору. Водночас генеральний писар Андрій Безбородько пропонував зробити їх у кольорах гербових барв гетьмана – відповідно червоній та блакитній⁵⁴. Подібно до полкових корогов гетьманського війська, жолдацькі інсигнії мали сполучати в собі «национальную» символіку, впроваджену Розумовським, із зображенням ознак власне гетьманської влади: «на правой стороне герб малороссийской нации, а на другой стороне при арматуре гетманские клейноты: булаву и бунчук навхрест»⁵⁵.

Про характер і систему поповнення перших жолдацьких формувань джерела не згадують. Попри те, що за суто формальними ознаками їх службове становище було близьким до найманців («охочий» вступ на службу, грошове, продуктове й речове утримання зі скарбу), на відміну від команійських і сердюцьких частин, жолдаки практично одразу ж дістали від гетьмана окрему «осаду», ставши територіальним формуванням. На думку О. Лазаревського спочатку жолдаки «нанимались на службу из ближайших к гетманской резиденции сел» батурицької округи⁵⁶. Нащадки жолдаків мешкали також і в Конотопській сотні, де їх фіксують ревізії 20-х рр. XVIII ст.⁵⁷ За Скоропадського менша частина з них, яка проживала в Глухові, завела сім'ї, решті ж було виділено села Жолдаки Глухівської й Спаське Кролевецької сотень Ніжинського полку. Саме звідси, з жолдацьких «родственников и свойственников», і здійснювали подальше поповнення роти, так що служба в ній швидко набула ознак спадкової⁵⁸.

Справна служба предків і родичів була універсальною підставою для клопотань про зарахування до компуту як для козаків, так і для жолдаків. У рапортах про заміщення вакансій часто фігурують прохання капітанів та рядових про прийняття в службу дітей, братів, племінників, родичі яких у різний час перебували в жолдаках і мали заслуги. Так, у супліці Івана Бартка з проханням вивищити його у сержанти зазначалося, що в роті свого часу служив його батько, відбувши в її складі очаківський та хотинський походи й кілька «посылок» до Москви й Санкт-Петербургу⁵⁹. Нерідко рядові та підстаршини, котрі «просили о увольнении ихъ из службы жолдацкой», одразу ж клопоталися «и о принятии же синовъ жолдаками»⁶⁰. Родинний характер служби спричинився не тільки до формування сильної корпоративної свідомості

⁵⁴ Там само. Ф. 51, оп. 3, спр. 19063, арк. 6.

⁵⁵ Там само. Ф. 51, оп. 3, спр. 19005, арк. 33.

⁵⁶ *Лазаревский О.* Описание старой Малороссии. Т. 2: Нежинский полк. С. 221–222.

⁵⁷ Протокол отпускных писем за гетмана Апостола 1728 тут і по отъезде его вельможности записки щоденные при конце оногo же года 1728. – Одесса, 1913. С. 6.

⁵⁸ ЦДІАУК. Ф. 269, оп. 1, спр. 4111, арк. 12–12 зв.

⁵⁹ Там само. Ф. 51, оп. 3, спр. 20146, арк. 2.

⁶⁰ Там само. Ф. 51, оп. 3, спр. 20137, арк. 2.

жолдаків, але й численних зловживань, коли на місця «убылых» вписувалися діти й підлітки, що до свого повноліття жодного разу не з'явилися на службі. У ревізованій 1752 р. генеральними осавулами роті мало не половина від її списочного складу виявилася «мертвими душами», а жолдаків, яких бракувало в караулах, заміняли компанійцями й солдатами Глухівського гарнізонного полку⁶.

У разі необхідності до жолдаків, як і раніше, приймали «охочих» – безземельних і посполитих, бобилів, підсусідків і навіть козаків, хоч формально це й було заборонено. При доукомплектуванні «старої» жолдацької роти й заснуванні «нової» гетьман Розумовський видав ордер, згідно з яким 1-а рота мала набиратися з мешканців с. Жолдаки, а 2-а – з вільних і охочих до служби людей. Можливості вербунку до рот жолдацьких родичів були досить обмеженими через їх небажання служити. Бракувало охочих і з-поміж неосілих людей. До останньої категорії надвірна канцелярія гетьмана та ГВК, котрі віддали поповненням, ставилися взагалі з підозрою, маючи наказ не приймати до компуту підданських селян і вільних людей без певного місця проживання й свідоцтв. Згаданий ордер велів здійснювати набори «с предосторожно-стию и з некоторым посредством в том числе, дабы служащих (чтоб в службе умаления не было) козаков не принимают». Втім, гетьманські розпорядження далеко не завжди досягали своєї мети. В січні 1757 р. отаман с. Спаського Прокіп Прасол скаржився на жолдацького капітана, котрий «не толко виборнихъ козаковъ собою уписуеъ в жолдаки, но и виборнихъ козаковъ села нашего, наряженыхъ в нынешний походъ, а именно Левка Тузника, Ивана Щербаня и Ивана Чортка, кои уже и на смотре полковничемъ были позаписовал, и в походъ им не велит ити, и таковымъ, кои толко сами в одних дворах по одному живутъ, а имуществомъ доволние, и таковыхъ свобождаеъ...»⁶². Зарухування в жолдаки козаків, «которые... службу безнужно могут отбывать», зменшувало реєстр виборного й підпомічного товариства, перекладаючи несення державних повинностей на решту козацької громади, чому й намагалася протидіяти полкова влада.

Іншою проблемою, пов'язаною з невизначеністю системи комплектування, була розмитість соціального та службового статусу жолдаків. Звільненими від місцевих та загальнодержавних податків і повинностей, згідно зі звичаєм, вважалися власне жолдаки, що мали бути готові до повсякчасного відбуття служби, тоді як їхні родичі й члени сімей продовжували належати до тих соціальних груп, звідки вони походили від народження. У березні 1765 р. ГВК суворо наказувала жолдацьким капітанам, щоб глухівські козаки, котрі перебували в роті, «свойственниковъ своихъ отъ указныхъ дачъ и общенародныхъ повинностей ни под какимъ образомъ не защищать, но должны оны какъ указание дачи и общенародные повинности несть, такъ и наряды по своему званию отправлять з протчими сотни глуховской обывательми

⁶¹ Там само. Ф. 269, оп. 1, спр. 855, арк. 8–8 зв.

⁶² Там само. Ф. 269, оп. 1, спр. 2335, арк. 2 зв.

рівномірно»⁶³. Траплялися й діаметрально протилежні випадки, як-от під час укладення ревізії 1726 р., коли необізнані зі специфікою соціального устрою Гетьманщини російські офіцери вписали жолдаків Конотопської сотні до батуринського поспільства. Скаржачись на дії Малоросійської колегії, жовніри обстоювали свою приналежність до «войсковых людей, которые при гетманах и после при Енеральной Малоросийской канцелярии службу и караули одправляли и были, и ныне суть войскового звания, а не посполитого»⁶⁴. Прецедентне право урівнювало становище жолдаків із іншими військово-службовими групами гетьманату (компанійцями, служителями Генеральної артилерії, палубничими, бобровниками та іншими), статус яких визначався лише за належністю до певної юрисдикції, але не був детально регламентований законодавчо. Це, в свою чергу, спричинялося до сум'яття й плутанини в питаннях управління й оподаткування козацького й посполитого населення, утруднювало поповнення роти новобранцями, перешкоджало справності їх служби.

В обмін на несення служби жолдаки, подібно до інших категорій службового люду Гетьманщини, діставали звільнення від усіх загальнодержавних та місцевих зборів і повинностей, а також окремішню юрисдикцію, підлягаючи суду гетьмана та ГВК. Надавчі привілеї Скоропадського, про які маємо лише опосередковані згадки, створили економічне підґрунтя, що значно посилило відчуття корпоративності гетьманських жовнірів⁶⁵. У травні 1728 р. вони навіть поскаржилися до Малоросійської колегії на «обиды» від власних батуринських управителів і домоглися спеціального перепису своїх домогосподарств з підтвердженням привілеїв⁶⁶. Іншим фактором, котрий сприяв інтеграції жолдацької громади, стало тривале протистояння з Батуринським Крупицьким монастирем, у маєтності якого – селі Спаському – проживала частина жовнірів. Монастирська братія час від часу намагалася повернути їх у підданство, перешкоджаючи вільному землекористуванню, нападаючи на промислові артілі тощо. Мабуть через це основним жолдацьким осідком стало не більше й заможніше Спаське, а однойменне сільце на лівому березі Сейму – Жолдаки. За часів Апостола тут було зведено храм Св. Трійці – начне втілення самостійності жолдацької громади, котра дістала окрему парафію, збудувавши своїм коштом церкву. В серпні 1737 р. храм згорів і був відбудований лише в 1759 р. Для нової церкви жолдаки замовили претензійний «іконостас в сніцарской и молярской работе», який коштував 200 карбованців, але грошей забракло й рахунки, врешті, оплатив гетьманський скарб⁶⁷.

⁶³ Там само. Ф. 51, оп. 3, спр. 20153, арк. 4.

⁶⁴ Протокол отпускных писем за гетмана Апостола 1728... С. 6.

⁶⁵ Документально підтвердженою є згадка про надавчий універсал жолдацькому отаману І. Горецькому з громадою на лісові угіддя й ґрунти в с. Жолдаки від жовтня 1727 р.: Протокол отпускных писем... С. 73.

⁶⁶ Там само. С. 41.

⁶⁷ ЦДІАУК. Ф. 269, оп. 1, спр. 2961, арк. 2–3.

Як впливає з описів Лівобережної України кінця XVIII ст., кожне з сіл мало свою господарську специфіку⁶⁸. Спаське мало більшу кількість мешканців, які «упражнялись» в традиційних для козацького господарського укладу хліборобстві, тваринництві й садівництві. Менш виграшним у цьому відношенні було становище Жолдаків, котрі спеціалізувалися на заготівлі лісу й випалюванні деревного вугілля, забезпечуючи ним глухівську та кролевецьку округу. Очевидно, частину прибутків жовнірів становила також дрібна торгівля й шинкування.

Перебування в гетьманській протекції, яка невидимою парасолькою охороняла від щонайменших турбацій ззовні, гарантуючи протекцію, службу й, відтак, безбідне існування, виробило з жолдацтва соціальну мікрогрупу зі специфічною свідомістю й традиціями служби. Прикметним є те, що в умовах звичаєвого права сам статус жовнірів усвідомлювався ними досить розпливчасто й виводився з двох наріжних обставин їхнього життя – «служби» (з неодмінним вказуванням на гетьмана-протектора або ж Генеральну військову канцелярію) та невіддільності козацькій чи будь-якій іншій старшині. Тут не було ані покликань на право, ані патріотичних промов «про давні часи», притаманних пізнішим виступам української старшини. Цікаво, що у конфлікті з Рум'янцевим жолдаки навіть не могли достоту згадати про той предківський обряд служби, який вони воліли продовжувати при новій владі. Втім, ця специфіка, густо замішана на відрубності від козацько-посполитського середовища, усвідомленні своїх привілеїв, а надто – готовністю відчайдушно їх боронити, і була тим самим реально існуючим «духом малоросійської старовини», котрий прийдешні покоління українських інтелектуалів опрацювали в рамки національної ідеї XIX ст.

⁶⁸ Дані про кількість мешканців і господарський уклад сіл див.: Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781). К., 1931. С. 365–366, 494; Описи Лівобережної України кінця 18 – початку 19 ст. К., 1997. С. 152.